

HANGÁTVETÉS AZ OBI-UGOR ALAPNYELVBEN

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

„Variation in pronunciation observed in speakers today parallels in many details the documented variation in pronunciation over the centuries (sound change).”

(Ohala 1993: 155)

1. Bevezetés

Dolgozatom célja, hogy leírja a leggyakoribbnak bizonyuló obi-ugor alapnyelv (POU) metatézis jellemzőit, történelmi előzményeit, továbbá megkísérelje megadni létrejöttének fonetikai magyarázatát.

A metatézis (hangátvetés) legegyszerűbb meghatározásban egy hangsor elemeinek átrendeződését jelenti, azaz olyan folyamatot, amelynek során az elvárható *xy* sorrend helyett *yx* sorrend jön létre. Összetevők lineáris sorrendjének megváltozása vagy variálódása legtipikusabban a mondat szintjén jelentkezik, fonológiai, fonetikai jelenséggént jóval ritkább. Az obi-ugor nyelvekben és az obi-ugor alapnyelvben az a hangátvetés a leggyakoribb, melyben a *ɣ* veláris félhang is részt vesz, s az ilyen típusúak közül is az, amelyikben e veláris félhang és a laterális likvida, az *l* sorrendi megcserélődése játszódik le.

A témaválasztást a következők indokolják:

- a) az obugrisztikai hangtörténeti leírások (elsősorban Honti 1982 és 1999, a megelőző szakirodalom kimerítő közlésével) főként a szegmentumok változásaira koncentrálnak, s kisebb figyelmet fordítanak e nyelvek, vagy közös történeti előzményük szekvenciális változásaira; ennek következtében csak kevésbé tárnak fel azok a folyamatok, amelyek az obi-ugor nyelvek, illetőleg az obi-ugor alapnyelv morfémainak fonotaktikai sajátosságait (ki)alakították, jöllehet megismerésüknek történeti leírásuk részét kell képeznie;
- b) noha e POU hangváltozás régóta ismert a szakirodalomban, érdemi vizsgálatára ismereteim szerint eddig nem került sor, s a vele kapcsolatos, nem túl számos megállapítás vagy megjegyzés egyrészt egymásnak (olykor) ellentmondó megállapításokat tartalmaz, másrészt általánosításokon alapul. Az utóbbi mondottak a következőkkel támaszthatók alá.

A PFU **lk* > PUG/POU **ɣl* hangátvetéssel már meglehetősen régen számol a finnugrisztika, illetőleg a magyar nyelvtörténet. Horger (idézi Honti 1985) a magyar *toll*, *fal* alakváltozatainak kialakulása kapcsán és Szinnyeivel (idézi Honti 1985) vitázva kimondja, hogy egy **ly* > **ɣl* hangváltozásnak már az ugor korban le kellett játszódnia, s elgondolását alátámasztandó az obi-ugor nyelvek adataira hivatkozik. Honti (1985), aki a magyar hangtörténeti és obugrisztikai szakirodalomban eddig a legnagyobb figyelmet szentelte a kérdésnek, Horger állítását túl kategorikusnak ítéli: „Való igaz, hogy az ilyen típusú szavaink obi-ugor megfelelői többnyire *ɣəl/ɣəl* hangsort tartalmaznak, nem pedig *l̥ɣ/l̥ɣ*-et, de például a vog. és az osztj. (ösosztj. >) (~ m.

csillog) *ly*-t mutat. A másik likvida, az *r* esetében többnyire megmaradt a hangkapcsolat tagjainak eredeti sorrendje. Persze az már egy további kérdés, hogy a metatézisnek csakugyan az ugor korban kellett-e lezajlania, avagy később is végbemehetett-e. Úgy gondolom, hogy éppen a magyar látszik konzervatívabbnak e tekintetben, s csak az obi-ugorban kell *lk > ʎl* típusú metatézist föltennünk, amely azonban ott sem valósult meg következetesen [A kiemelés tőlem való. – B.N.M.]” (Honti 1985: 142). Míg a kiemelt mondat első, a magyarra (s persze ezzel együtt az ugorra vonatkozó) megállapításával egyetérthetnek, a másodikkal kapcsolatban éppen e dolgot próbál ellenérveket felhozni. Az alábbiakban nem azt fogom állítani, hogy az obi-ugor alapnyelvben, a megjelölt szekvenciában kivétel nélkül minden esetben végbemegy a metatézis, hanem azt, hogy van olyan kritérium, amely megjósolhatóvá teszi lejárásdát. Collinder és Sammallahli, Hontival ellentétben, igen kategorikus a kérdésben, bár nem derül ki, mire alapozzák határozott véleményüket. Collinder (1960: 120) megállapítása szerint „Metathesis has taken place in the Ob-Ugric languages: vg *ʎl*, *wl*, *jl*, os *ʎl*, S *ʎt*, etc.”, Sammallahli szerint pedig „At least one consistent metathetic change took place in POU: PFU (and PUG) **lk* changed to **gl* [= **ʎl*] ... except in the word for 'silver fir', PV **hulii*, PO **halkii*: its irregularities suggest that it is a loan word” (1988: 511). Úgy tűnik, Sammallahli a szavak eredetével magyarázza a folyamat lejárásdát vagy elmaradását. Látható tehát, hogy a szakirodalom félhang és likvida megcserélődésének szenteli figyelmét, jóllehet e félhang nem csupán likvidával mutat hangátvetést.

E hangváltozás mellőzött voltához nyilvánvalóan hozzájárult az a tény is, hogy a legutóbbi időkig maga a metatézis is sajátos megítélés tárgya volt szinkrón és diakrón, fonetikai és különösen fonológiai szempontból, amennyiben a problematikus, jellemzően a sporadikus, szabálytalan fonetikai, fonológiai folyamatok közé sorolódott, s főként a gyermeknyelvben vagy nyelvbtlásokban előforduló nyelvi jelenségként tartották számon, mely leginkább nyelvtörténeti összefüggésekben vizsgálható.¹ Tény azonban az is, hogy nem minden leírás zárja ki teljes mértékben a szabályosság lehetőségét. Nyelvtörténeti tekintetben – a standard nyelvtörténeti kézikönyvek közül válogatva – többek között például Campbell („Most instances of metathesis are sporadic changes, but metathesis can also be a regular change.” – 2004: 39) vagy Hock („Metathesis is regular if it serves a specific structural purpose.” – 1991: 115) számol a hangátvetés szabályos voltaival. Fonetikai tekintetben pedig például Kassai (1998: 180) a simítófolyamatok között tartja számon, s úgy vélekedik, hogy a nyelvészeti leírások nemigen vesznek róla tudomást, deviáns folyamatok közé sorolják őket (pl. a távhasonulással együtt), holott nyilvánvalóan szabályok szerint működik (különben a *konyha* még mindig *kohnya*, a *teher* még mindig *tereh* lenne). Az idézetek csupán az illusztrációt szolgálták. Elemzésem egyik, a legutóbbi időkben a metatézisre vonatkozó általános elemzésekkel egybecsengő, azokkal megtámogatott következtetése az, hogy e folyamat a POU-ban éppenhogy szisztematikus.

Az elemzés kiinduló kérdései, részben a nyelveken átívelő általánosításokat, részben pedig az obi-ugor alapnyelv fonetikai-fonotaktikai sajátosságait figyelembe véve a következők:

¹ E vélekedésekre l. Hume (2004: 203).

a) Szisztematikus folyamatnak tekinthető-e a vizsgálandó metatézis a POU-ban és ha igen, mik a szisztematikusság bizonyítékai?

b) A metatézis eredményeként előálló szekvencia a metatézistől függetlenül is rekonstruálható, azaz egyébként létező sorrend-e?

c) A metatézis annak az elrendeződésnek az irányában hat-e, amelyik a metatézist megelőzően is a gyakoribb elrendeződés volt?

d) A metatézis magyarázható-e olyan fonetikai tényezőkkel, amelyek egyszerűs mind tipológiai besorolásának alapjául is szolgálnak?

2. A POU metatézis jellemzése

Az alábbiakban azt mutatom be, hogy a metatézisben résztvevő mássalhangzók fonetikai, fonotaktikai és a metatézisben való részesedésük szempontjából két diszkrét csoportra oszthatók, olyanokra, amelyek között nincs átfedés. Rögtön megjegyzendő, hogy ezek a tulajdonságaik csak akkor tárhatók fel, ha az elemzésbe az obi-ugor alapnyelvre rekonstruált, a jelenleg elérhető teljes anyagot bevonjuk, s nem csupán kiragadott példákön avagy a teljesesség igénye nélkül vizsgálódunk. A hangátvetésben a következő hangok vesznek részt:

\varnothing [= nem-finnugrisztikai szimbóluma θ] elülső, dentális, koronális, zöngétlen réshang, zörejhang

l elülső, dentalveoláris, koronális, zöngés oldalréshang, artikulációsan zár-képzésmozzanatú; (laterális) likvida, zengőhang

r elülső, dentalveoláris, koronális, zöngés pergőhang, artikulációsan zár-képzésmozzanatú; (pergetett) likvida, zengőhang

γ hátulsó, veláris, dorzális, zöngés félhang, zengőhang

A képzés helyének, illetőleg módjának tekintetében a réshang és a két likvida sorolható együvé (elülső, koronális, teljes mássalhangzók), a félhang (hátulsó, dorzális félhang) meg külön. Ez a csoportosítás fonotaktikai szempontból is érvényesnek minősül, amennyiben az elülső képzésűek az összes szekvencia-típus bármely pozíciójában előfordulhatnak, a félhang azonban nem: lexikális elem nem kezdődhetik vele (toldalék azonban igen, illetőleg egymagában is képezhet toldalékot). Egy további érv e csoportosítás mellett, hogy a metatézis folyamatának szempontjából a négy hang közül a [\varnothing , l , r] egymás között nem, csupán a [γ]-vel cserél helyet, s akkor is csak azokban az esetekben, amikor a [\varnothing , l , r] és a [γ] mássalhangzó-kapcsolatot képez egymással, azaz egy további elem közbeiktatódása nélkül, egymás mellett állnak. Tekintettel arra, hogy a POU nem enged meg összetett szó-, illetőleg szótagkezdetet, összetett kódát² viszont igen, a jelzett mássalhangzó-kapcsolatok egyszótagú, (C)VCC szerkezetű szavakban összetett kódában, kétszótagú, (C)VC.CV szerkezetű szavakban az első szótag kódájában és a második szótag kezdetében realizálódnak. Az alábbi példák egyszerűs mind azt is megmutatják, hogy a metatézisben résztvevő hangok milyen elrendeződésben jelentkeznek a szekvenciákban.

² Az összetett kóda tulajdonságaira vonatkozóan eltérnek a finnugrisztikában az utóbbi időközé vallott nézetektől. Erre vonatkozóan l. Bakró 2001a. Ennek értelmében összetett kódának tekintem a nem-homorgán képzésű mássalhangzó-kapcsolatokat is, s ezzel együtt azt vallom, hogy a kóda-összetevők között jelentkező sva vokális csupán a felszíni megvalósulás fonetikai jelensége.

(1) (C)VCC

(1a) *lγ*: **kōlγ* 'Seil' (GOV 256³)(1b) *rγ*: **kūrγ*/**k̄rγ* 'Sack' (GOV 321)(1c) *γl*: **mēγl* 'Brust' (GOV 383)(1d) *γr*: **pāγr* 'rund' (GOV 504)(1e) *γθ*: **θōγθ* 'beissen' (GOV 129)

(2) (C)VC.CV

(2a) *lγ*: **kīlγv* 'Morast' (GOV 258)(2b) *rγ*: **īrγv* 'Lied' (GOV 260)(2c) *γl*: **līγlv* 'Fuss' (GOV 357)(2d) *γr*: **naγrv* 'Zedernuss' (GOV 427)(2e) *γθ*: **ūγθ* 'Schädel des Bären' (GOV 12)

A fentiek alapján a vizsgált hangok mintázatai, függetlenül a szóban, szekvenciában elfoglalt helyüktől, a következők:

(3)

A	B
<i>lγ</i>	<i>γl</i>
<i>rγ</i>	<i>γr</i>
—	<i>γθ</i>

A példák egyrészt azt mutatják, hogy a *θ* réshang csupán a félhang utáni helyzetben fordul elő (szemben a likvidákkal), másfelől pedig azt, hogy akár szóbelseji, akár szóvégi helyzetben vannak, a félhang és likvida kapcsolatok tükör-elrendeződésben is előfordulnak. Amihez még annyit kell hozzátenni, hogy az egyes elrendeződésekre, illetőleg pozíciókra más és más a fölhozható példák száma, s ennek a továbbiakban még számottevő szerepe lesz.⁴

A kapcsolatok történetileg két szempontból vizsgálhatók: egyrészt a kapcsolatok eredete szerint, másrészt pedig a kapcsolatokban résztvevő elemek sorrendje szerint. Így az adatok két kategóriába, illetőleg két-két alkategóriába rendeződnek; a kérdés most már az, hogy vajon valamennyi alkategóriában lesznek-e adatok, s ha igen, vajon az alkategóriák diszkrétek-e vagy sem. Ez segít majd hozzá ugyanis ahhoz, hogy magyarázat szülessék magára a folyamatra.

A mássalhangzó-kapcsolatok eredete kétféle lehet:⁵ eredetileg is a szótőhöz tartoztak, azaz a kapcsolat eleve morfémahatárok között létezett (4), a kapcsolat két eleme közül csupán az egyik tartozott a tőhöz, a másik elem eredetileg toldalék volt, s a változások folyamán grammatikalizálódva vált a tő részévé (6):

³ A számok a szócikkekre s nem a lapszámokra utalnak.

⁴ Szerepe lesz még akkor is, ha tudjuk, hogy bármely rekonstruált nyelvből származó adathalmaz mennyiségi szempontból egy sor bizonytalansággal terhes: soha nem tehetők róla olyan kategorikus állítások számszerűségeikre alapozva, mint a nem-rekonstruált nyelvek esetében. Ám a csak fenntartásokkal kezelhető számok bizonyos tendenciákat mégis kirajzolhatnak, amelyekre már érdemes tekintettel lenni.

⁵ A tárgyalandó kérdés nyelvi anyagául szolgáló, összesen közel 70 etimológia felsorolása itt terjedelmileg lehetetlen.

(4)

(4a) *ly*: PFU **alka* 'Ende, Anfang' (UEW 6) > POU **ālγ* (GOV 26)(4b) *rγ*: PFU **särkä* 'eine Fischart' (UEW 436) > POU **ǵǵrγ* (GOV 159)(4c) *γl*: PUG **palγv* 'Dorf' (UEW 351) > POU **pūγl* (GOV 502)(4d) *γr*: PFU **nakrv* 'Zedernuß' (UEW 298) > POU **naγrv* (GOV 427)(4e) *γǵ*: PU **maksa* 'Leber' (UEW 264) > POU **mǵγǵ* (GOV 382)

A következő táblázat azt mutatja meg, hogy a (4)-ben látott mintázatokra összesen hány példát ismerünk (az adatok száma összesen 48):

(5)

A	B
<i>ly</i> 3	<i>γl</i> 15
<i>rγ</i> 9	<i>γr</i> 12
—	<i>γǵ</i> 9

Toldalékolás következtében keletkezett kapcsolatok például a következők:

(6)

(6a) *l-γ*: PFU **kälv* 'Bindfaden, Strick' (UEW 135) > POU **köl+*γ* > **köly* (GOV 256)(6b) *r-γ*: PU **kurv* 'Korb, Faß aus Rinde' (UEW 219) > POU **kūr/*kǵr+*γ* > **kūrγ/*kǵrγ* (GOV 321)(6c) *γ-l*: PFU **moŋa* 'Biegung, Kreis' (UEW 280) > POU **mVγ+*l* > **mVγl* (GOV 776)(6d) *γ-r*: —(6e) *γ-ǵ*: PU **ukv* 'Kopf' (UEW 542) > POU **ūγ+*ǵ* > **ūγǵ* (GOV 12)

A toldalékolással keletkezett kapcsolatokat mutató alakok száma a következő (számuk összesen 17):

(7)

A	B
<i>l-γ</i> 10	<i>γ-l</i> 2
<i>r-γ</i> 4	—
—	<i>γ-ǵ</i> 1

Az (5) és (7) alatti számok arról vallanak, hogy az adott elrendeződések toldalékolt alakokban feleannyiszor sem fordulnak elő, mint tömorféma-határok között.

A másik rendezési szempont a kapcsolatokban résztvevő elemek sorrendje. Amiként az az (5) és (7) táblázatok A oszlopaiból adódik, a likvida+félhang elrendeződés összesen huszonhat, a B oszlopok számaiból adódóan pedig a félhang+likvida/réshang elrendeződés harminckilenc esetben fordul elő. Ez annyit jelent tehát, hogy gyakoribbak azok az elrendeződések – akár tőszavakban, akár eredetileg toldalékolt alakokban fordulnak elő –, amelyekben a félhang megelőzi a likvidákat/réshangot, azaz nem szó-, illetőleg morfémazáró helyzetben van:

(8)

likvida+ γ	γ +likvida/ réshang
26	39

A továbbiakban azt kell megnéznünk, hogy a fenti két szempontú rendszerezés kategóriáiban szereplő adatok közül melyek és hányan keletkeztek hangátvetéssel, s melyek nem. Ezért az (5) és (7) alatti táblázatokat további számokkal bővítjük (a hangátvetéssel keletkezett mintázatok száma áll a kettőspont után, kiemelten):

(9)

A	B
<i>ly</i> 3: –	<i>yl</i> 15: 11
<i>rγ</i> 9:–	<i>yr</i> 12: 1
–	<i>yl</i> 9: 4

(10)

A	B
<i>l-γ</i> 10:–	<i>yl</i> 2:–
<i>r-γ</i> 4:–	–
—	<i>yl</i> 1:– ⁶

A fenti táblázatok adataiból az olvasható le, hogy likvida+félhang mintázatok – legyenek bár tőalakokban, illetőleg toldalékolt alakokban előfordulók – nem metatézissel keletkeztek, hanem egy eredetibb állapotot képviselnek. Velük szemben viszont a félhang+laterális likvida/réshang elrendeződésük közül azoknak csaknem a fele, amelyek tőalakokban fordul elő, metatézissel keletkezett, azaz bennük a korábbi állapot ugyancsak likvida/réshang+félhang volt. A tizenként példa közül mindössze egy esetben a pergetett likvida+félhang kapcsolat is mutatja a folyamatot. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy azok közül a félhang+likvida/réshang kapcsolatok közül, amelyek toldalékolt alakokban fordulnak elő, egyetlen egy sem keletkezett metatézissel.

⁶ A korábbi szakirodalom szerint itt kellene szerepelnie a következő szónak: (GOV 236) **kōyl* 'Tanne, Fichte'. Idevonását a következők indokolnák. A szó uráli eredetű: (UEW 222) PU **kuse* ~ **kose* 'Fichte, Tanne'. Honti a POU-ra mássalhangzó-kapcsolatot következtet ki (**yl*), s elgondolásának alapja nyilvánvalóan a vogulban jelentkező mássalhangzó-kapcsolat (**yl*), amire azonban az osztjákban semmi nem utal; a két obi-ugor nyelvben ugyanis az alakváltozatok a következők (idézem a Honti rekonstruálta ősvogul és ősosztják alakokat is): ősosztják **kol* > > VVj *kol*, DN Ko Ni *ylut*, Kaz *ylut*, O *ylut*; ősvogul **kāyt* < < AK AL Szo *ylowt*, KK FK P *ylowt*, AL FL *ylowt*. A vogul mássalhangzó-kapcsolatáról az UEW (i.h.) így emlékezik meg: „Das w, *yl* in wog. *kowt*, *ylowt* ist höchstwahrscheinlich ein Sekundärlaut” – további magyarázattal azonban nem szolgál, csupán a probléma párhuzamaként a *wyl* 'vörös, vér' (~ m. *vér*) szó félhangzóját hozza fel. Amiként az utóbbi szóra vonatkozóan másutt már kimutattam (Bakró 2001a) e félhang eredetileg képző volt, mely metatézissel a vogulban szóbelseji helyzetbe került. Itt sem más a helyzet, azaz POU **kōyl* > ősvogul **kāt*+**yl*_{szuff.} > **kāyl* > **kāyt*. Ez pedig a következőket jelenti: i. a POU-ra kikövetkeztethető alakban nincs mássalhangzó-kapcsolat, ahogyan Honti fölteszi, mert ii. ilyen, képzés révén, csupán a vogulban jött létre, iii. a félhangban realizálódó derivációs toldalékokra nem áll az, amit a POU-ra megállapítottunk (nem vesz részt a metatézisben), ott ugyanis, többek között a fenti példák tanúsága szerint, hangátvetéssel kerülhet szóbelseji helyzetbe.

Ebből az első pillantásra bonyolultnak tűnő képből azonban meglehetősen egyszerű és egyértelmű tendencia bontakozik ki: 1) a tőalakban előforduló félhang+likvida/réshang mintázatoknak csaknem a fele metatézissel keletkezett, ám 2) ha a félhang eredetileg toldalék volt, a metatézis elmaradt. Másként fogalmazva: megállapítható, hogy a likvida/réshang+félhang > félhang+likvida/réshang hangátvetés az obi-ugor alapnyelvben tömorféma-határok között lejátszódó folyamat volt és nem érintett grammatikai (derivációs) elemeket, azaz a változási folyamat nem terjedt tovább a tőhatárnál. Ez az összefüggés – a mindjárt szemügyre veendő kivételek ellenére – olyan jellemző tendencia, amely csaknem megjósolhatóvá teszi a folyamatot. Megállapítható továbbá az is, hogy miért olyan aránytalanul alacsony a nem toldalékolással keletkezett *ly* elrendeződések száma. Azért, mert a metatézis felszámolta őket, s ezt olyan szisztematikus folyamatnak kell látnunk, amelynek fényében az a három *yl* kapcsolat, mely „érintetlenül” maradt, joggal tekinthető kivételnek.

E kirajzolt tendenciát két szempontból is árnyalnunk kell: egyfelől a már említett kivételek tekintetében, másfelől pedig abból a szempontból, hogy a likvidák alosztályában vajon az összes hang egyformán viselkedik-e a tendencia szempontjából. Kezdve az egyszerűbben megválaszolható, utóbbi kérdéssel, elég szemügyre venni a (9) alatti táblázat adatait. Az látjuk, hogy míg *yl*, azaz laterális likvidát tartalmazó tizenöt mássalhangzó-kapcsolatból tizenegy keletkezett hangátvetéssel, addig a *yr*, azaz pergetett likvidát mutató tizenkét esetből csak egy. Ez annyit jelent, hogy az obi-ugor alapnyelvi hangátvetésben voltaképpen csak a laterális likvidák vesznek részt. Nagyjából ezen a nézeten van Honti is (1985: 142).

Kivételeknek azok az alakok nevezhetők, amelyek a fentiekben megfogalmazott tendenciának nem engedelmesskednek, azaz vagy megtörtént bennük a hangátvetés, holott nem lenne elvárható (11), vagy éppen megfordítva, elmaradt a hangátvetés, holott elvárható lett volna (12a-c).

(11)

PUG **närkv* 'nyereg' (UEW 874) > magyar *nyerég*, POU **nāyr* 'nyereg'; ösosztják **nōγər* > VK Vart *nōγər*, ösvogul *nāγər* > TJČ *nāwrā*, AK *nāγər*, P *nayr*, AL KL *nāyr* (GOV 426)

Valamennyi obi-ugor alak tanúskodik a **ry* > **yr* folyamatról, melyet valódi kivételnek kell elkönyvelni: semmiféle fogódzó nem adódik magyarázatához.

(12a)

PFU **alka* 'Ende, Anfang' (UEW 6) > POU **āly* 'Anfang, Ende' > ösosztják **alη* > osztják VVj O *aləη*, DN Ko *otəη*; ösvogul **āyl* > TJČ *awl*, AK *owl*, KK P AL *ōl*, FL *ōwl*, Szo *ōwl* (GOV 26)

Honti az idézett helyen alternatív POU alapalakokat rekonstruál, melyek az osztják **ly* (> **lη*) ~ vogul **yl* kétféleséget tükrözik. Tekintettel azonban arra, hogy metatézisről csak a vogul tanúskodik, a POU-ban csupán **ly* sorrenddel számolhatunk.

(12b)

PFU *čvľkv~*čvľkv 'glänzen, schimmern' (UEW 46) > magyar *csillog*; POU *čvľy > ősosztják *šuly > Ni *šulpa*, Kaz *šūapī*; ősvogul *švľy > AK KK *šöly*, FK *šöly*, P AL *siüll*, Szo *suly* (Honti 1985: 142; GOV 821)

(12c)

PFU *tulkv 'Zugnetz' (UEW 536) > POU *töly > ősosztják *töyl > Ni. *töχæt*, Kaz *töχæl*; ősvogul *tšly > KL *tolī*, FL Szo *tolīy* (GOV 636)

A (12a) példával ellentétben itt nem a vogulban, hanem csak az osztjákban ment végbe hangátvetés, ami a POU *ly* sorrendet támogatja (ennek okán Honti alternatív, POU **ly*/**yl* rekonstrukciója nem indokolt).

A három etimológiában nincs olyan hangtörténeti, fonotaktikai, morfológiai vagy egyéb körülmény, mely indokolhatná az elvárható tendencia érvényesülésének elmaradását. Ugyanakkor érdemes ismételten felhívni a figyelmet arra, hogy e példák – (12b)-ben teljesen elmarad, (12a)-ban csak a vogulban, (12c)-ben csak az osztjákban érvényesül a folyamat – jól mutatják magának a változásnak időbeli, vagy ha úgy tetszik, kronológiai szóródását. Továbbá leszögezendő az is, hogy a lehetséges 14 esetből (vö. (9) táblázat) összesen ez a három példa viselkedik az elvárhatóval ellentétesen.

3. A POU metatézis és az általánosítások

Az eddigiekben a dolgozat elején feltett első kérdésre – a) szisztematikus folyamatnak tekinthető-e a vizsgálandó metatézis a POU-ban és ha igen, mik a szisztematikusság bizonyítékai? – kíséreltem meg a válaszadást. A továbbiakban azokkal a nyelveken átfelölő általánosításokkal vetem egybe az eddigi megállapításokat, melyeket a következő kérdések formájában fogalmaztam meg: b) a metatézis eredményeként előálló szekvencia a metatézistől függetlenül is rekonstruálható, azaz egyébként létező sorrend-e? c) a metatézis annak az elrendeződésnek az irányában hat-e, amelyik a metatézist megelőzően is a gyakoribb elrendeződés volt? E kérdések a következő, általánosítható megfigyeléseken alapulnak. A hangátvetés iránya, azaz a tény, hogy *xy* > *yx* avagy *yx* > *xy* irányú-e a folyamat, nagy valószínűséggel nem esetleges a világ nyelveiben, amennyiben a létrejövő elrendeződésnek az illető nyelvben már ismertnek kell lennie. (E megfigyelés szoros összefüggésbe hozható magának a folyamatnak a fonetikai magyarázatával, nevezetesen azzal, hogy a hangátvetéstől eredményezett elrendeződésnek a hallgató számára ismerősnek kell lennie, különben a megértés, s vele együtt a kommunikáció károsulna.) Ennek alapján pedig felvetődik annak valószínűsége, hogy a folyamat megjósolhatóvá válik, amennyiben egy – valamilyen független folyamat eredményeképpen keletkezett – új, példa nélküli sorrendről feltételezhető, hogy egy már meglévő minta szerint fog átrendeződni. Kérdés azonban, hogy mi történik mindazokban az esetekben, amikor mind az előzmény minta, mind pedig a hangátvetés eredményeként előállt minta már ismeretes a nyelvben? Az elemzések arra engednek következtetni, hogy ilyen esetekben a gyakrabban előforduló mintázat irányába mutat a folyamat. (Ami megint csak fonetikai okokhoz lenne köthető, amennyiben a gyakoribb elrendeződésnek valamilyen okból kedveltebbnek, kedvezőbbnek kell lennie.)

Először tekintsük azt, ismert mintázatot követ-e a metatézis vagy sem. Mivel számunkra most már csak a tömorféma határokon belüli elrendeződések az érdekesek, hiszen metatézis csak e tartományon belül érvényesül, s azok között is csak a $l/\vartheta + \gamma > \gamma + l/\vartheta$ kapcsolatokban, érdemes az (9) alatti táblázat adataira támaszkodni, amely megmutatja, hogy az elrendeződéseknek milyen tükörmintázatai vannak, milyen a számbeli megoszlása az elrendeződéseknek, s azt is, hogy ezek közül hány metatézis eredménye. Azt látjuk, hogy az összes, hangátvetéssel alakult elrendeződés korábban már meglévő mintát követ. E minta-követés eredményeként a réshang+félhang sorrendek teljesen felszámolódnak, a laterális likvida+félhang sorrendek pedig, az említett három kivétellel (12a-c), ugyancsak. Ezzel arra a kérdésre, hogy vajon a metatézis eredményeként előállók szekvencia a metatézistől függetlenül is rekonstruálható, azaz egyébként létező sorrend-e, igenlően válaszoltunk. Azaz nem jött létre olyan elrendeződés, amely egészen új lett volna az obi-ugor alapnyelvben, hanem meglévőeknek a számát gyarapította.

Arra a kérdésre, hogy a metatézis annak az elrendeződésnek az irányában hat-e, amelyik a metatézist megelőzően is a gyakoribb elrendeződés volt, már nem adható kategorikus válasz. A hangátvetések végbemenetele előtt mind a $l\gamma - \gamma l$, mind pedig a $\vartheta l - \gamma \vartheta$ elrendeződés adatolható a POU-ból, mégpedig az előbbi esetében csaknem azonos számban. Az utóbbi esetében pedig oly alacsony a példák száma, hogy feltehetően nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni belőlük. Be kell érünk tehát annyival, hogy a POU-t illetően nem adható érdemleges válasz a kérdésre.

4. A POU metatézis fonetikai interpretációja

Nyelvtörténeti közhely, hogy minden rekonstruált nyelvi entitás, folyamat vagy rájuk vonatkozó magyarázat csak annyit ér, amennyire azok természetes nyelvi tapasztalatoknak megfeleltethetők. Mivel az előző pontban felvetett kérdések fonetikai megfigyeléseken, illetőleg magyarázatokon alapulnak, most azt kell megvizsgálnunk, vajon a $l\gamma > \gamma l$, $\vartheta l > \gamma \vartheta$ változás milyen fonetikai interpretációt kaphat. Hozzáteve rögtön, hogy a folyamat és a bennük résztvevő hangok rekonstruált volta eleve korlátozza a lehetőségeket, hiszen aligha határozható meg vagy igazolható kísérletesen e hangoknak önmagában vett, illetőleg egymásutániságukból adódó valamennyi fonetikai tulajdonsága.⁷ Nem is szólva arról, hogy a hangoknak mind az artikulációs, mind pedig észlelési tulajdonságai igen nagy mértékben nyelvspecifikusak. Ám ha általánosítható jegyeik nem lennének, akkor azok a folyamatok sem lehetnének azonosíthatóak, amelyek csak történeti összefüggésekben tárhatók fel. Az alábbiakban előadandók inkább gondolatkísérleteknek számítanak, semmint végleges magyarázatoknak.

A szakirodalmi állásfoglalások nagyjából két csoportba sorolhatók aszerint, hogy a metatézisnek milyen fonetikai magyarázatát adják. Az egyik, funkcionalista érvelés szerint a hangátvetések valójában optimalizálódási folyamatok, amennyiben a létrejövő mintázatok fonetikailag, tehát vagy az észlelés vagy az artikuláció tekintetében kedvezőbb mintázatot hoznak létre. E következtetések szinkrón folyamatok elemzéséből adódnak, azaz elsősorban nem történeti változások leírásaiból (pl. Hume 1997, 2004; Steriade 2001). Az optimalizáció jellege nyelvenként lehet más és más, ami minden további nélkül elfogadhatónak tűnik, már csak akkor is, ha csupán arra az egyszerű tényre gondolunk, hogy azonos vagy nagyon hasonló hangrendszerrel rendelkező

⁷ Vannak természetesen esetek, amikor egy változási folyamatban például maga a létrejött hang utal arra, hogy előzményének milyen lehetett a pontosabb fonetikai tulajdonsága (Bakró 2001b).

nyelvek vagy nyelvi változatok is más és más fonotaktikai tulajdonságokat mutathatnak. Ebből adódik, hogy ami az egyik nyelvben vagy nyelvváltozatban optimális elrendezésnek bizonyul, az egy másikban nem és metatézis révén átrendeződik. Az optimalizációs elgondolással szemben többféle kifogás is felhozható, melyek közül csupán egyet említék itt. Vannak nyelvek, amelyekben egy és ugyanazon nyelvváltozatban a hangátvetésnek $xy > yx$ és $yx > xy$ iránya is megfigyelhető, jóllehet a kétféleséget semmiféle egyéb körülmény nem magyarázza. Kérdés, hogy az ilyen esetekben az optimalizáció miként hozható fel magyarázóelvként. A másik, diakrón folyamatokra (is) hivatkozó, nem-funkcionalista álláspont szerint, mely azon az elgondoláson alapul, hogy fonetikai faktorok központi szerepet játszanak azokban a diakrón folyamatokban, amelyek a szinkrón állapotok struktúráit kialakították (innen az elnevezés is: „evolutionary phonology”), az optimalizáció nem releváns szempont (pl. Ohala 1974, 1981, 1993; Blevins–Garrett 1998, 2004; Blevins 2004). Sokkal inkább azokra a koartikulációs, észlelési vagy akusztikai tényezőkre épít, amelyek hangváltozási folyamatoknak általában is – azaz nem csupán a hangátvetés esetében – kiváltói okai vagy éppen eredményei. Ennek értelmében a hangátvetés olyan folyamat, amelyben artikulációs vagy percepció okok miatt az eredetibb hangsor újraértelmezése zajlik le. Blevins és Garrett (2004: 120) a metatézisben résztvevő hangok különféle fonetikai tulajdonságai alapján négyféle metatézis-típust állít fel, amelyek egyszersmind tipológiai besorolások alapjául is szolgálnak. Az elemzett POU hangátvetések fonetikai magyarázatának keresésekor tehát ezt az elgondolást fogadom el, annál is inkább, mert ezzel egyszersmind tipológiai keretben is értelmezhetővé válik anyagunk. Hosszabban csak arról a két típusról szövegek, amelyek az itt vizsgált folyamatok tekintetében relevánsak lehetnek.

Akkor, amikor arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen fonetikai okokkal magyarázhatók a hangátvetések, a kiindulópont nem lehet más, mint a résztvevő hangoknak olyan jellemzése, mely – mivel egymással szomszédosan hangkapcsolatot képeznek – tekintetbe veszi tulajdonságaikat egymáshoz viszonyítva is.

A hangok képzésmozzanatainak megvalósulása eltérő ideig tart. Egyes észlelési tulajdonságok viszonylag rövid, más tulajdonságok viszonylag hosszabb idő alatt realizálhatók (pl. Ohala 1993). A hosszabb, elnyúló képzésmozzanatok a környezetükben lévő, tehát például utánuk következő egy vagy több hangon, vagy akár szótagban, esetleg szótag-sorozatban is érzékeltetik hatásukat. Ilyen, hosszabb-rövidebb tartományokban jelentkező koartikulációs hatása van például a palatalizációnak vagy a velarizációnak, a hehezetnek, a nazalitásnak. Jellegzetesen elnyúló hatása van a faringalizációnak is. E megnyújtott képzésmozzanatok közül nem egy a percepció számára azért lehet problematikus, mert – különösen szomszédos hangok esetében – nehéz azonosítani, vajon melyik hanghoz köthető az illető tulajdonság, azaz a tulajdonság nem azzal a hanggal asszociálódik, amelyikhez valójában tartozik, hanem például az utána következővel. Megfigyelések mutatnak arra, hogy a hangátvetésnek vannak olyan típusai, amelyek az imént vázolt percepció szegmentálási problémákkal függnek össze. Blevins és Garrett említett metatézis-tipológiája négy típust kategorizál (13a), közülük az első az imént vázolt. Egy másik típust (13c) a koartikulációs metatézis reprezentál. Mássalhangzó-kapcsolatok megképzésnek esetében az egymást követő konzonánsok egyes képzési mozzanatai átfedésbe kerülhetnek egymással, mely félreismerhetővé teszi a hangok eredeti sorrendjét. Zárhangok esetében ilyen képzésmozzanat a zár felpattanása. Megbízható vizsgálatok alapján kimutatható, hogy ha a zár és/vagy a felpattanás mozzanata csaknem egyidejű, a képzés helyére vonatkozó jegyek

nehezen azonosíthatóak, s ez vezethet például $pk > kp$, $tp > pt$ változásokhoz. Az előbbi esetben labiális(elülső)–veláris, az utóbbi esetében koronális–nem-koronális mássalhangzóról van szó: a $pk > kp$ folyamatban először a veláris, a $tp > pt$ folyamatban először a nem-koronális zár pattan fel hozzátéve, hogy mindkét eset egyirányúnak bizonyult az eddigi tapasztalatok szerint (Blevins – Garrett 2004).

(13)	METATHESIS TYPE	PHONETIC FEATURE
a.	Perceptual metathesis	Elongated phonetic cues
b.	Compensatory metathesis	Stress-induced temporal shifts
c.	Coarticulatory metathesis	CC coarticulation
d.	Auditory metathesis	Auditory-stream decoupling

Úgy tűnik, hogy az itt tárgyalt POU esetek az észlelési típusba sorolhatók, ám kérdés, hogy ezt hogyan lehet igazolni. Hiszen valójában azt kell megállapítanunk, hogy a két-két mássalhangzó-kapcsolatba rendeződő három mássalhangzó közül melyik lehet a felelős a folyamatért. Emlékezzünk, hogy szempontunkból most már csak három mássalhangzót kell jellemeznünk (l , ϑ , γ), s ahogyan az a 2. pontban már szerepelt, tulajdonságaik a következők:

- ϑ elülső, dentális, koronális, zöngétlen réshang, zörejhang
- l elülső, dentalveoláris, koronális, zöngés oldalréshang, artikulációsan zár-képzésmozzanatú; (laterális) likvida, zengőhang
- γ hátulsó, veláris, dorzális, zöngés félhang, zengőhang

Fonetikai elemzések mutatnak arra, hogy – többek között – a laterális magán- vagy mássalhangzókra is és a veláris félhangokra is jellemző az a megnyújtott képzésmozzanat, mely lokalizációjukat, következésképp a hangsor helyes szegmentálást megnehezíti, illetőleg elvéthetővé teszi. A laterálisok esetében a laterális formáns (vö. Ladefoged – Maddieson 1996: 193–7), a veláris félhangok esetében a velaritás (a második formáns alacsonyabb helyzete – vö. Ladefoged – Maddieson 1996: 361–2) a felelős azért az észlelési élményért, amelynek eredményeként e hangoknak olyan pozíció tulajdonítható, amelyet eredetileg nem foglaltak el. Vizsgált szavainknak egy részében a likvida és a félhang képviseli ezeket a tulajdonságokat. Csakhogy ezek éppen egymással alkotnak hangkapcsolatot, s mennek keresztül metatézisen, ami annyit jelent, hogy aligha mondható meg, e kapcsolatokban a likvida vagy a félhang a felelős-e a folyamatért. Lehet egyik is, másik is, hiszen – rekonstruált hangokról, illetőleg szekvenciákról lévén szó – pontosabb jellemzésük aligha lehetséges. A fogódzót valószínűleg a dentális réshang kínálja: e hangra ugyanis (ti. ami szakirodalmi tájékozottságotat illeti) nem jellemző a megnyújtott képzésmozzanat. Ezért gondolható, hogy a veláris félhanggal $\vartheta\gamma$ kapcsolatot alkotva, az utóbbi elnyúló hatása következtében, az észlelés számára a félhang második formánsának helyzete a réshanghoz társul, azaz $\vartheta\gamma > \gamma\vartheta$. (Itt még a következő kérdést kozkázthatjuk meg: vajon nem lehetséges-e, hogy e két hang megcserélődött sorrendjének létrejöttében azok a tulajdonságaik is közrejátszottak, amelyeket a (c) koartikulációs metatézis esetében láttunk? Ott a felcserélődött hangoknak az artikulációban szimultán érvényesülő elülső–hátulsó (pk), illetőleg koronális–nem-koronális (tp) tulajdonságain múlik a hangátvetés. A POU réshang–félhang kapcsolatban ugyanezek a tulajdonságok mutatkoznak – igaz, nem

zárhangokban realizálódva.) Ha tehát a réshang–félhang kapcsolatban az utóbbinak tulajdonítható a metatézist kiváltó szerep, akkor ez talán nem lehet másként a likvida–félhang kapcsolatokban sem. Ha következtetéseink elfogadhatóak, akkor kimondható, hogy a POU-ban a hangátvetéseket a veláris félhang akusztikus tulajdonsága váltja ki mégpedig azokban az esetekben, amikor dentális réshanggal, vagy laterális likvidával párosul, illetőleg akkor, ha mindez tömorféma határok között történik. A folyamat nem következik be akkor, amikor a kapcsolatban pergetett likvida vesz részt, illetőleg akkor, amikor a kapcsolatok morfémahatáron realizálódnak.

Végezetül még egy kiegészítést érdemel e folyamat a résztvevő hangok hangzóssági tulajdonságaira, illetőleg a belőlük épülő szekvenciák szótagszerkezetére való figyelemmel. (1)-ben és (2)-ben láhattuk, hogy a hangátvetés megtörténik egy- és kétszótagú szavakban is; a kapcsolatok elemei a szótagszámtól függően más és más szótagösszetevői szerepet kapnak. A metatézist megelőző állapotban, akár CV ϑ/l , akár CV $\vartheta/l.\gamma V$ szerkezetéről van szó, az összetett kódát, illetőleg a kódát+kezdetet adó más-salhangzó-kapcsolatok, hangzósságukat tekintve nem felelnek meg annak az univerzális szótagszerkezeti, szótagfűzési feltételnek, mely a jólformáltságot biztosítaná: 1) a CV $\vartheta/l\gamma$ szerkezetben az összetett zárlat első összetevője kevésbé hangzós, mint a második, s így a hangzósság nem csökkenő a magtól jobbra, 2) a CV $\vartheta/l.\gamma V$ szerkezetben az első szótag zárlata kevésbé hangzós, mint a második szótag kezdete. A metatézis eredményként azonban a kép változik, s az újabb szerkezetek – CV $\gamma\vartheta/l$, CV $\gamma.\vartheta/l V$ – már megfeleltethetők a jólformáltsági feltételnek.

4. Összefoglalás

Dolgozatomban a POU hangátvetés legjellemzőbb és leggyakoribb változatát elemeztem a rendelkezésre álló teljes rekonstruált nyelvi anyag alapján. A következő kérdésekre kerestem a választ: a) szisztematikus folyamatnak tekinthető-e a vizsgálandó metatézis a POU-ban, és ha igen, mik a szisztematikusság bizonyítékai?, b) a metatézis eredményeként előálló szekvencia a metatézistől függetlenül is rekonstruálható, azaz egyébként létező sorrend-e?, c) a metatézis annak az elrendeződésnek az irányában hat-e, amelyik a metatézist megelőzően is a gyakoribb elrendeződés volt?, d) a metatézis magyarázható-e olyan fonetikai tényezőkkel, amelyek egyszersmind tipológiai besorolásának alapjául is szolgálnak?

Kimutatható volt, hogy a POU-ban e hangátvetés szisztematikus, mert meg tudtuk határozni azokat a feltételeket, amelyeknek fennállása esetén, mindösszesen négy esetet leszámítva, bekövetkezik: tartománya a tömorféma, a benne résztvevő hangok a veláris félhang + a laterális likvida/dentális réshang, a folyamat egyirányú és a félhangnak balról jobbra irányuló elmozdulását eredményezi. A kivételként regisztrált szavakra magyarázatot azonban, legalábbis eleddig, nem sikerült találni. A metatézis eredményeként előálló szekvencia a hangátvetéstől függetlenül is létező elrendeződést másolt, s ezzel megfelelt e változás-típus nyelveken átívelően szisztematikus voltát igazoló megfigyeléseknek. A rekonstrukció eszközeivel kimutatható adatok száma ahhoz azonban nem volt elegendő, hogy a szekvencia gyakoriságára vonatkozó, ugyancsak általános megfigyelések alapján feltett kérdésre érdemleges választ lehetett volna adni. A folyamatban résztvevő hangok fonetikai tulajdonságai alapján, s természetes nyelvek tényeire hivatkozva valószínűsíthető, hogy olyan folyamattal számolhatunk,

melyben a hangok, illetőleg azok sorozatának észlelési tulajdonságai (közvetlenül a veláris félhang megnyújtott képzési mozzanata) indukálják a változást. Az eredményként kialakult elrendeződés, a szótagszerkezet aspektusából tekintve, eleget tesz az univerzális jólformáltsági feltételeknek.

HIVATKOZÁSOK

- Bakró-Nagy Marianne 2001a: Elmélkedés a magyarázattípusokról. Egy zürjén hangváltozás elemzése közben, in Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai*, Budapest, Osiris, 376–88.
- Bakró-Nagy Marianne 2001b: Obi-ugor szótagszerkezeti és hangtörténeti problémák, *Nyelvtudományi Közlemények* **98**, 71–118.
- Blevins, Juliette–Andrew Garrett 1998: The origins of consonant-vowel metathesis, *Language* **74**, 508–56.
- Blevins, Juliette–Andrew Garrett 2004: The Evolution of Metathesis, in Hayes, Bruce–Robert Kirchner–Donca Steriade eds.: *Phonetically Based Phonology*, Cambridge, Cambridge University Press, 117–56.
- Blevins, Juliette 2004: *Evolutionary Phonology. The emergence of sound patterns*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Campbell, Lyle 2004: *Historical Linguistics. An Introduction*,² Cambridge–Massachusetts, The MIT Press.
- Collinder, Björn 1960: *Comparative Grammar of the Uralic Languages*, Stockholm.
- GOV = Honti, László 1982: *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hock, Heinrich 1991: *Principles of Historical Linguistics*,² Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- Honti László 1985: Ösmagyar hangtörténeti talányok, *Magyar Nyelv* **81**, 140–55.
- Honti László 1999: Az obi-ugor konszonantizmus története, *Studia uralo-altaica, Supplementum* **9**. Szeged.
- Hume, Elizabeth 1997: The role of perceptibility in consonant/consonant metathesis, in Kimary Shahin–Susan Blake–Eun-Sook Kim eds.: *The proceedings of the Seventeenth West Coast Conference on Formal Linguistics*, Stanford, California, Center for the Study of Language and Information, 293–307.
- Hume, Elizabeth 2004: The indeterminacy/attestation model of metathesis, *Language* **80**, 203–37.
- Kassai Ilona 1998: *Fonetika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Ladefoged, Peter–Ian Maddieson 1996: *The sounds of the world's languages*, Oxford, Blackwell.
- Ohala, John 1993: Sound change as nature's speech perception experiment, *Speech Communication* **13**, 155–61.
- Sammallahti, Pekka 1988: Historical phonology of the Uralic languages, in Sinor, Denis ed.: *The Uralic languages*, Leiden–New York–København–Köln, E. J. Brill, 478–554.

- Steriade, Donca 2001: Directional asymmetries in place assimilation. A perceptual account, in Hume, Elizabeth–Keith Johnson eds.: *The role of speech perception in phonology*, San Diego, Academic Press, 219–50.
- UEW = Rédei, Károly 1986–1989: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I-II*, unter Mitarbeit von M. Bakró-Nagy u.a., Budapest–Wiesbaden, Akadémiai Kiadó–Harrassowitz Verlag.